

ЗАГОЛОВОК ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ ТЕОДОРА ФОНТАНЕ)

У статті аналізується типологія заголовків романів й оповідань Теодора Фонтане; проводиться аналіз поетики та символіки заголовків. Стверджується, що назва твору для автора виступає не лише елементом номінації, а реалізує цілий комплекс художніх особливостей. Заголовок виступає ключем до інтерпретації тексту.

Ключові слова: заголовок, типологія, поетика, прозовий твір, персонаж, ім'я персонажа, антропонім.

Заголовок являє собою один з найважливіших компонентів художнього тексту, який, не дивлячись на свою формальну відчуженість від основної частини тексту, є невід'ємним від сутності твору й тому є саме твором.

У сучасному літературознавстві питання вивчення поетики заголовків художніх творів хоча і не центральне, але все ж таки досить актуальне. З'являється все більше досліджень, які стосуються саме поетики заголовку художнього твору, що охоплюють усі його структурні рівні. Проблема ідейно-художньої дієвості заголовку інтенсивно привертає увагу дослідників. Цей факт може пояснюватись як унікальністю розташування заголовку в тексті, так і його структурною різноманітністю та багатофункціональністю.

Вивчення заголовку художнього тексту як ключового елемента інформаційної структури тексту пов'язано з розглядом проблем статусу заголовка тексту, функціональної специфіки заголовків, а також проблеми визначення підтексту.

Про вагомість заголовків писав, зокрема, І. Кочерга: «Назва <...> при всій своїй стислості є насамперед синтез, душа твору, і потрібне чимале вміння, щоб кристалізувати в двох-трьох словах цю душу. Назва <...> повинна бути точною, стислою, характерною <...> витікати з сюжету, з характерів або з основної ідеї твору» [3, 211]. На думку А. Нямцу «заголовок твору часто виступає тим первинним ідейно-смысловим сигналом, який налаштовує реципієнта на необхідне для автора сприйняття інтерпретації сюжету (образу, мотиву), а іноді й підказує читачеві характер його переосмислення» [4, 79]. А Х.-Ю. Геріг стверджує, що «літературні заголовки – це, власне, імена текстів, які нам дещо рекомендують, з чим ми ще не ознайомились, але водночас заголовки мають своє власне життя, незалежне від їхніх текстів» [7, 22].

В нашій роботі ми спробуємо визначити основні моменти в стратегії найменувань (заголовків), в типології заголовків прозових творів Т. Фонтане. Відомо, що Фонтане досить трепетно ставився до заголовків своїх творів. Тому не дивно, що в творчості автора ми зустрічаємо приклади зміни заголовків творів у процесі роботи над ними.

Аналізуючи поетику та типологію назв прозових творів Т. Фонтане, було з'ясовано, що розробка багатьох аспектів цієї проблеми має розпорошений і фрагментарний характер; це питання мало вивчене, хоча дослідники інколи побіжно приділяли увагу їхнім заголовкам. Стилістична структура заголовків має неабияке значення в загальній стильовій направленості прози Т. Фонтане. Наведемо деякі з них.

В роботі «Літературний заголовок. Функції, форми, історія» Арнольд Роте [1] розглядає літературні заголовки взагалі та заголовки Т. Фонтане зокрема, акцентує на важливості періоду 1800-1900 рр. для сучасного розуміння становлення і поетики літературних заголовків та їхніх контекстів, тобто досліджує заголовки з точки зору літературної традиції.

Ангела Ізенберг також дещо мимохідь говорить про заголовки таких романів Т. Фонтане, як «Effi Briest» («Еффі Бріст»), «L'Adultera» («Грішниця»), «Cécile» («Сесіль»), «Unwiederbringlich» («Безповоротно») [8].

Однак немає роботи, присвяченої цілісному аналізу поетики та символіки заголовків усіх прозових творів Т. Фонтане, що на наш погляд, є важливим, оскільки Т. Фонтане завжди особливу увагу приділяв заголовкам своїх романів і оповідань.

Специфіка заголовку залежить від таких факторів, як рід і жанр літератури. «У великих формах, таких, як роман, – зазначає Н. Кожина – заголовне слово або словосполучення не відразу влітається в канву твору, а з'являється в сюжетно-кульмінаційних точках літературного тексту» [1, 170].

Місткий та виразний заголовок не лише викликає зацікавленість, але й виконує мнемонічну функцію, завдяки якій відбувається закріплення заголовку твору в пам'яті персоналізованого читача чи навіть цілих поколінь читачів.

Вибір заголовку вимагає великої майстерності та є одним з найскладніших творчих завдань письменника: він може бути знайдений ще до того, як оформився остаточний план твору або може стати його «останньою крапкою». Чим він складніший у своєму співвідношенні з текстом та контекстами твору, чим більше увібрав в себе функцій, тим вища майстерність митця. «Знайти правильне, необхідне [ім'я] досить часто дійсно важко і може продовжуватися тижнями <...>», писав Т. Фонтане одному читачеві [5, 331].

Літературний твір з'являється перед читачем як єдиний текст, який має чітко окреслені межі – сильні позиції твору – початок та кінець; в літературознавстві їх прийнято поєднувати поняттям рама (рамка). У складі початку тексту виділяється передтекст, що налічує такі компоненти: ім'я (псевдонім) автора, заголовок, підзаголовок, епіграф та посвята, кожен з них окремо є факультативним.

Ці компоненти передтексту в сукупності виконують прогнозируючу функцію, задають читачу перші орієнтири, за якими буде будуватися сприйняття твору як художнього цілого. Безліч функцій заголовку пояснюється тим, що він виступає актуалізатором практично всіх текстових категорій. Категорія інформативності проявляється в ономаціологічній, означаючій, номінативній функції заголовку, яку він виконує у чіткій відповідності з внутрішнім механізмом ономаціологічного процесу: називає об'єкт (текст) за однією з його ознак – темою.

У боротьбі внутрішніх та зовнішніх властивостей заголовку формується одна з найсуттєвіших його характеристик – рухомість, яка проявляється по-різному. Вона може виражатися в зміні заголовку як в період становлення тексту, так і під час його самостійного життя в різних виданнях – за волею автора, редактора, перекладача, рецензента. Особливий інтерес та цінність для дослідника репрезентують ті матеріали творчої історії твору, в яких віддзеркалений процес пошуку найбільш інформативного заголовку. При цьому, складові процеси, «відходи виробництва», «забраковані» варіанти мають не меншу цінність для розуміння замислу, ніж остаточне рішення письменника. Відкинуті автором, вони продовжують слугувати дослідникам, деколи підказуючи найраціональніші шляхи аналізу. У дослідженні «Від написання до розповідання: текстуально-генетичне дослідження роману Теодора Фонтане «Грішниця»» Габрієли Радеке поступово розглядається історія виникнення назви роману, реконструкція генези заголовку [9]. Автор простежує появу остаточного варіанту заголовку «L'Adultera. Novelle» («Грішниця. Новелла») від «Frau Commercierräthin R.» («Пані комерції радниця Р.») через «Melanie Vanderstraaten» («Мелані Вандерстраатен») до «Melanie Van der Straaten» («Мелані ван дер Страатен») і, нарешті, до скороченої назви картини Тінторетто «Cristo e L'Adultera» («Христос і блудниця») – «L'Adultera» («Грішниця»), а пізніше – «L'Adultera. Novelle» («Грішниця. Новелла»). Кожна така зміна заголовку надає досліднику додатковий ключ до змісту твору.

Автор інтенсивно шукав найбільш точний заголовок твору, вибираючи можливі варіанти «Пані комерції радниця Р.», «Мелані Вандерстраатен», «Мелані Ван дер Страатен», і нарешті зупинився на символізованій назві «Грішниця» [9, 98]. Зміна заголовку пояснюється тим, що в першому варіанті є вказівка на прототип головної героїні – Терезу Равене. Другий варіант налаштовує на розповідь про якусь просту, нетитуловану особу Мелані Вандерстраатен, тому був третій варіант, де прізвище складається з трьох слів і вказує на титул героїні. І все ж таки, автор знову змінює заголовок, оскільки прізвище Ван дер Страатен пов'язане з культурно-історичним процесом XIX століття – тут присутній натяк на прізвище відомого на європейському континенті бельгійського архітектора скляних будівель, типу пальмових будиночків, один з яких описує Т. Фонтане в цьому романі. Остаточний варіант назви роману автор робить дещо символічним (у другій та останній главах роману згадується картина італійського художника Тінторетто «Христос і блудниця») і, можливо, водночас визначає ставлення письменника до головної героїні.

Іншим проявом рухомості є подвійні заголовки зі сполучником «або» («чи»). Якщо книга не розуміється читачем з першого рядка, виникає друге судження – рядок, де з'являється опорна точка. В основі подвійних заголовків лежить подвійне забарвлення нашого психічного складу, що розпадається на логічні процеси та емоційні відчуття. Подвійний заголовок прагне поєднати в собі логіку та емоцію, поняття та образ, власне назву та повчання. Прикладом подвійного заголовку у Т. Фонтане може бути назва роману «Frau Jenny Treibel oder ,Wo sich Herz zum Herzen find't» («Пані Женні Трайбель або 'Серце серцю вісточку подає'»).

Подвійні заголовки показують, що коротка форма заголовку не завжди справляється зі всіма своїми функціями. І коли власне заголовку не вистачає своїх розмірів, він починає співпрацювати із підзаголовками та епіграфами.

Заголовок і підзаголовок художнього твору подібні до подвійних заголовків. Але основною функцією є здатність надати читачу додатково до заголовку уявлення про стиль, жанр, композицію і тональність тексту. Теодор Фонтане часто використовував такі заголовки «Schach von Wuthenow. Erzählung aus der Zeit des Regiments Gendarmes» («Шах фон Вутенов. Оповідання з історії (з часів) жандармського полку»), «L'Adultera. Novelle» («Грішниця. Новела»), «Grete

Minde. Kriminalroman nach einer altmärkischen Chronik» («Грете Мінде. Кримінальний роман за старопровінційною хронікою»), «Ellernklipp. Kriminalroman nach einem Harzer Kirchenbuch» («Еллернкліп. Кримінальний роман за церковною книгою Гарца»), «Unterm Birnbaum. Kriminalroman» («Під грушевим деревом. Кримінальний роман»), «Vor dem Sturm. Roman aus dem Winter 1812 auf 13» («Перед штурмом. Роман зими з 1812 по 13»), «Wanderungen durch England und Schottland» («Подорожі Англією та Шотландією»), «Wanderungen durch die Mark Brandenburg» («Подорожі по марці / провінції Бранденбург»).

Використання підзаголовку чи жанрового позначення під заголовком інформує читача перш за все про жанр. Тут, як і в основному заголовкові, автор досить часто виявляє своє ставлення до змісту книги, натякає на очікуване її сприйняття з боку читача.

Складовою частиною заголовку є ім'я, яке особливо обізнаному читачеві дає доволі ясно зрозуміти, чого можна очікувати на сторінках книги, на висвітлення якої тематики сподіватись, на який стиль налаштуватися.

Заголовок має велике значення в організації смислової структури всього тексту. За В.А. Кухаренко, саме заголовок «виступає актуалізатором практично всіх основних категорій... Проміжні заголовки, які даються главам або частинам одного твору актуалізують категорію членування тексту...», оскільки вони полегшують читання, «виділяють предмети, підкреслюють важливість композиційно-архітектонічного членування тексту» [2, 91].

Проміжні заголовки полегшують сприйняття читача, виділяють підтеми, підкреслюють, виділяють важливість композиційно-архітектонічного членування тексту. Слід зауважити, що Т. Фонтане, як і деякі інші письменники XIX-XX століть, також звертався до прийому з літератури епохи Відродження і наступних століть, коли не лише заголовки самих книг, але й окремих глав творів часто перетворювались у короткі попередні повідомлення про наступне оповідання. Цікавим є той факт, що Т. Фонтане давав назви главам своїх перших – «Vor dem Sturm» («Перед штурмом») (1878), «Grete Minde» («Грете Мінде») (1879), «L'Adultera» («Грішниця») (1880), «Ellernklipp» («Еллернкліп») (1881), «Schach von Wuthenow» («Шах фон Вутенов») (1882) та останніх прозових творів – «Der Stechlin» («Штехлін») (1897) і «Von Zwanzig bis Dreißig» («Від двадцяти до тридцяти») (1898), а більшість романів, написаних у 1883-1896 рр., має лише нумерацію глав, хоча всі свої твори, без винятку, письменник поділяв на глави, навіть без назв. Хорст Штайнмец [11] зауважує, що поділ на численні блоки чи розділи, глави, невеликі частини подій є ознакою всіх романів та оповідань Фонтане. На наш погляд, на це було декілька причин, по-перше, давня ознака досвід Фонтане-кореспондента, Фонтане-критика, по-друге, поділ романів та оповідань на частини, глави, пасажи, абзаци можливо був дещо вимушеним, оскільки його твори до появи окремим виданням, вперше виходили в світ на сторінках періодики, і тому читачеві пропонувався зміст оповіді невеликими розділами. Фонтане майстерно поділяв дії романів та оповідань на глави, це відрізняє мистецтво Фонтане-романіста майже від всіх інших письменників. У ранніх творах глави дещо довші, ніж в пізніших, в чому ми можемо пересвідчитись, проаналізувавши романи та оповідання письменника, видані у восьми томах [6]. Перший роман «Vor dem Sturm» («Перед штурмом») налічує 874 сторінки, які поділені на 82 глави. Отже, в середньому одна глава має 10,5 сторінок. Пізніше Фонтане визнав, що його первісток важко читається і, починаючи з «Grete Minde» («Грете Мінде»), а також у «L'Adultera» («Грішниця»), «Ellernklipp» («Еллернкліп»), «Schach von Wuthenow» («Шах фон Вутенов»), «Graf Petöfy» («Граф Петьофі»), «Unterm Birnbaum» («Під грушевим деревом»), «Cécile» («Сесіль»), «Irrungen, Wirrungen» («Шляхи-перепуття»), «Stine» («Стіне»), «Quitt» («Квити»), «Mathilde Möhring» («Матильде Мьорінг»), «Poggenpuhls» («Поггенпули») глави мають в середньому від 4,7 до 7 сторінок. Дещо більшими є глави в таких творах як, «Unwiederbringlich» («Безповоротно») – 7,6 сторінок, «Effi Briest» («Еффі Бріст») – 8,5, «Der Stechlin» («Штехлін») – 8,9, а в романі «Frau Jenny Treibel» («Пані Женні Трайбель») – 12 сторінок. Цей поділ на окремі невеликі за об'ємом глави, як зазначає Х. Штайнмец, не лише полегшують читання та сприйняття твору, але й спонукають читача до міркувань, думок, фантазій, якими читач вимушений заповнити «порожні місця» між главами творів, а отже, «пережити» події разом з героями. Можливість підключення до цього процесу його власних асоціацій і є провідною у визначенні важливості заголовка як прогноуючого фактора, який бере участь у формуванні установки читача на сприйняття художнього твору. Отже, заголовок є найбільш активним спонуканням до співтворчості, необхідній при будь-якому прогнозуванні.

Повний зміст заголовка формується поступово, та усвідомлюється у повному обсязі не в своїй матеріально закріпленій позиції перед текстом, а лише і виключно на виході з тексту. В процесі читання реципієнт неодноразово повертається до назви (заголовку), намагаючись усвідомити її співвіднесеність з внутрішнім змістом твору. Від сторінки до сторінки заголовки наповнюються змістом та значенням, збагачуючись змістом цілого і, в свою чергу, прояснюючи цей зміст. Як

частина тексту, заголовок, переважно пов'язаний з текстом ідейно-тематично, емоційно та лексично.

Розуміння теми, яка заявлена у заголовкові, може суттєво розширюватися в міру розгортання художнього тексту, а сам заголовок – набувати символічного значення.

Це стосується заголовків, які представляють основну тему чи проблему твору, що задають сюжетну перспективу твору, виділяють важливий з точки зору розвитку дії момент (*кульмінацію*): «Quitt» («Квити»), «Vor dem Sturm» («Перед штурмом»), або, рідше, презентують дію: «Irrungen, Wirrungen» («Шляхи-перепуття»), лейтмотив чи кульмінаційну деталь твору («L'Adultera» («Грішниця»). Так, один з романів Т. Фонтане «Unwiederbringlich» («Безповоротно») є не лише розповіддю про хід подій, яких вже неможливо уникнути і нічого не можна змінити, але й матеріалізованою метафорою людського життя взагалі.

У Т. Фонтане є також заголовки, пов'язані з місцем події («Ellernklipp» («Еллернкліп»), «Unterm Birnbaum» («Під грушевим деревом»), «Der Stechlin» («Штехлін»), з часом події («Vor dem Sturm. Roman aus dem Winter 1812 auf 13» («Перед штурмом. Роман зими з 1812 по 13»), «Schach von Wuthenow. Erzählung aus der Zeit des Regiments Gendarmes» («Шах фон Вутенов. Оповідання з історії (з часів) жандармського полку»). Але найбільша частина творів Фонтане має заголовки-антропоніми – «Grete Minde» («Грете Мінде»), «Schach von Wuthenow» («Шах фон Вутенов»), «Graf Petöfy» («Граф Петьофі»), «Cécile» («Сесіль»), «Stine» («Стіне»), «Mathilde Möhring» («Матильде Мьорінг»), «Frau Jenny Treibel» («Пані Женні Трайбель»), «Effi Briest» («Еффі Бріст»), «Poggenpuhls» («Поггенпули»), «Der Stechlin» («Штехлін»).

Заголовок як нерозкритий зміст тексту, своєрідно поєднує в собі дві функції – номінації (експліцитно) і функцію предикації (імпліцитно). Процес читання експліцитно чи імпліцитно примушує читача неодноразово звертатись до заголовку, тобто має особливу силу ретроспективного впливу на читача. У заголовкові може актуалізуватися категорія зв'язності, що відбувається, загалом, за рахунок повтору заголовних слів у тексті та нарощення смислу заголовної конструкції: вона наповнюється змістом всього твору.

Так, лише прочитавши роман «Effi Briest» («Еффі Бріст») Т. Фонтане, ми можемо розшифрувати трагічне протиріччя, що закладено у поєднанні імені та прізвища головної героїні. Еффі належала до знатного роду і про це свідчило її прізвище – Еффі фон Бріст, але після одруження вона стає Еффі фон Іннштеттен, але в кінці роману героїня просить, щоб на надгробній плиті було лише два слова – Еффі Бріст. В романі «Effi Briest» («Еффі Бріст») заголовок повторюється двічі – на початку (третья глава) при повідомленні про заручини героїні, та в кінці (тридцять шоста глава) – щодо надпису на пам'ятнику Еффі. У цьому творі автор спочатку акцентував увагу читача на словах заголовку, та логічно представив події роману і закінчив твір, практично пояснивши читачу смисл заголовку. Еффі була 17-річною дитиною, і акценти на титули їй були не потрібні, а через сім років, передчуваючи свою смерть, вона просить підписати надгробну плиту її дівочим ім'ям, оскільки вона «не заробила честі» прізвищу свого чоловіка, та й не хотіла належати до жорстокого вищого прошарку цього суспільства, а отже, перед прізвищем відсутнє «фон», що вказує на знатний рід.

Заголовок роману «Effi Briest» («Еффі Бріст») має змістовно-концептуальну номінацію, оскільки Еффі Бріст – це образ. У ньому потенціально міститься інформація про життєві колізії героїні, про її почуття, думки, хвилювання. Трагічний кінець розглядається як продовження ідеї, закладеної Т. Фонтане в цей твір.

Прямо та експліцитно розгорнуті в тексті твору, заголовки тісно пов'язані з текстом. Найвищий ступінь експлікації зв'язку між заголовком і текстом досягається тоді, коли елементи заголовку, які повторюються, є наскрізними (тобто пронизують весь твір), або знаходяться в сильних позиціях: на початку чи в кінці тексту.

Цей прийом ми зустрічаємо в романі Т. Фонтане «Der Stechlin» («Штехлін»). Штехлін в романі – це родовий маєток, це озеро і це їхній власник – Дубслав фон Штехлін. Місцем розгортання основних колізій роману, зіткнення різних композиційних ліній є маєток Штехлін. Коли мова йде про озеро, з'являється усвідомлення взаємозв'язку між всім у світі, також на прикладі озера, природних явищ автор демонструє світ людей, стосунків між ними, порівнює явища природи з природою людини. В особі Дубслава фон Штехліна Фонтане демонструє занепад дворянства і водночас зародження нового класу, занепад маєтку і відтворення його, смерть старого Штехліна і одруження молодого сина Вольдемара фон Штехліна, початок нового життя. Таким чином, дистантний повтор породжує не лише текст, але й підтекст твору та його заголовку.

Заголовок, з якого почалось читання, є рамочним знаком, що вимагає повернення до себе. Цим він ще раз пов'язує початок і кінець, тобто безпосередньо бере участь в актуалізації не лише категорії зв'язності, але й в категорії ретроспекції.

Повтор заголовку в тексті може бути як багаторазовим, так і одноразовим. Нерідко одноразовий повтор не менш значний в структурі твору, ніж багаторазовий. Одноразовий повтор

найчастіше реалізується або на початку, або в кінці тексту. Так, слова заголовку «L'Adultera» («Грішниця») Т. Фонтане повторюються на початку, в другій главі, «Mathilde Möhring» («Матильде Мьорінг») – в другій та четвертій главі. Заголовок же у «Quitt» («Квити») повторюється в кінці твору, в тридцять п'ятій, тридцять шостій та тридцять сьомій главах. Очевидно, що твір подібного типу побудований за принципом «зворотного зв'язку», що свідчить про ретроспективні зв'язки. Тобто заголовок (в кінці твору) прихований за сторінками тексту і лише наприкінці отримує логічну наочність, яка раніше не відчувалась.

Отже, заголовок у системі поетики прозових творів Теодора Фонтане виконує специфічні функції. Назва твору для автора реалізує цілий комплекс художніх особливостей, виступає не лише елементом номінації. Досить об'ємний шар номінацій прозових творів становлять виразно романтичні титули, побудовані на основі винесення центрального персонажа у заголовок. Вплив романтизму позначився і на структурі заголовних конструкцій, що містять у собі певну авторську оцінку зображуваного («L'Adultera» («Грішниця»)).

У заголовках творів відбивається авторська картина світу. Яскравим прикладом виступає група часопросторових заголовків. Центральні теми прозових творів Теодора Фонтане доводять тезу: заголовок втілює художню концепцію твору, а інколи титул виступає ключем до інтерпретації тексту, і зосереджує увагу на найістотнішому. Звуження хронотопу дозволяє простежити самореалізацію сильної особистості в чітко окресленому топосі. Письменника цікавить певний фрагмент, конкретна площина, де відбувається самовияв персонажа(ів). Заголовок, поєднуючись із текстом, проходить через різноманітні контексти, які впливають на витворення індивідуального значення назви, а як наслідок – на розширення асоціативного поля твору, його символічності.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що заголовки прозових творів Теодора Фонтане виконують важливу ідейну, композиційну та стилістичну функції, також заголовок моделює художній простір та час твору, взаємодіє зі всіма його рівнями та перетворюється на місткий образ-символ.

Список використаних джерел

1. Кожина Н. А. Заглавие художественного произведения: онтология, функции, параметры типологии / Н. А. Кожина // Проблемы структурной лингвистики : сб. науч. трудов / под ред. В. П. Григорьева. – М., 1988. – С. 167–183.
2. Кухаренко В.А. Интерпретация текста / В.А. Кухаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.
3. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
4. Нямцу А. Поэтика традиционных сюжетов / А. Е. Нямцу. – Черновцы : Рута, 1999. – 176 с.
5. Böschenstein R. Verborgene Facetten. Studien zu Fontane. / R. Böschenstein; hrsg. von Hanna Delf von Wolzogen u. Hubertus Fischer. (Fontaneana). – Würzburg : Königshausen&Neumann, 2006. – 569 S.
6. Fontane Th. Romane und Erzählungen: In 8 Bänden / Th. Fontane / Hrsg. von P.Goldammer, G.Erler u.a. – Berlin und Weimar : Aufbau-Verlag, 1973.
7. Gerigk H.-J. Titelträume. Eine Meditation über den literarischen Titel im Anschluß an Werner Bergengruen, Leo H. Hoek und Arnold Rothe / H.-J. Gerigk // Titel, Text, Kontext: Randbezirke des Textes: Festschrift für Arnold Rothe zum 65. Geburtstag / Hrsg. A. Rothe, J. Mecke, S. Heiler. – Berlin : Galda & Wilch, 2000. – 565 S.
8. Isenberg A. Effi auf Abwegen: Fremdheit und Befremdung in den Eheromanen Theodor Fontanes / A. Isenberg. – Marburg : Tectum Verlag, 2002. – 318 S.
9. Radecke G. Vom Schreiben zum Erzählen: Eine textgenetische Studie zu Theodor Fontanes «L'Adultera» / G. Radecke. – Würzburg : Königshausen & Neumann, 2002. – 345 S.
10. Rothe A. Der literarische Titel. Funktionen, Formen, Geschichte / A. Rothe. – Frankfurt am Main : Klostermann, 1986. – 480 S.
11. Steinmetz H. Fontanes Bildreihen / H. Steinmetz // Das Sprach-Bild als textuelle Interaktion. Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik / Hrsg. von G. Labrousse, D.v.Stekelenburg. – Bd. 45. – Amsterdam-Atlanta : Rodopi, 1999. – S. 161–173.

Summary. The article analyses the typology of titles of Theodor Fontane's novels and short stories. The title does not only serve as an element of nomination but performs a number of other functions.

Key words: title, typology, poetics, prose work, character, character's name, antroponym.